

5. **Respect voor diversiteit**

Ana del Barrio Saiz, Fuusje de Graaff (Bureau Mutant)

5.1 **Inleiding**

Het woord respect wordt gemakkelijk in de mond genomen maar is niet vrij van persoonlijke interpretaties en sociale controverse. Het is mede daardoor een onderwerp dat vele emoties oproept en maatschappelijke debatten uitlokt. Respect voor diversiteit is het kader waarbinnen wij ons in het werken met jonge kinderen en ouders in Nederland willen bewegen. Daarom willen wij eerst het begrip respect verkennen. Daarna zullen we respect plaatsen binnen de maatschappelijke context, om dan een stap te maken naar het concrete gebruik van 'respect voor diversiteit' als educatief doel.

5.2 **Verkenning van respect**

Respect, wat betekent dat?

De complexiteit van de term respect blijkt al uit de verschillende definities van Van Dale (2004). Respect wordt allereerst gedefinieerd als een houding die zichtbaar wordt in gedrag en taal. Respect is volgens Van Dale: 'het door zijn gedrag doen blijken van eerbied, hetzij in een gezagsverhouding, hetzij als (uiting van) een gevoel van hoogachting of waardering op grond van prestatie of zedelijke kwaliteit'. Deze houding kenschetst ook de relatie tussen mensen. Een

relatie die niet neutraal van aard blijkt te zijn. Door eerbied en een gevoel van bewondering, wordt de gerespecteerde persoon hoog geplaatst of hoger geplaatst en gewaardeerd.

Respect is volgens ons echter niet alleen een houding, het is ook een basisbehoefte. In bovenstaande definitie vinden we deze betekenis van respect niet en dat weerspiegelt de maatschappelijke controverse over respect. Er zijn voorstanders van respect 'als verdiend loon voor goed gedrag' en tegenstanders van dit standpunt die verdedigen dat 'ieder mens recht heeft op respect'. Het tweede deel van Van Dale's definitie ('...') op grond van prestatie of zedelijke kwaliteit' lijkt mee te gaan met de voorstanders. Tegenstanders vind je bij de sociale psychologie die uitgaat van waardering als een sociale basisbehoefte van mensen in groepen, en een basisbehoefte verdienen je niet. De behoefte aan erkenning, aan een plek in een groep en in de maatschappij, is inherent aan mens zijn.

Een andere definitie van respect: 'beleefde bejegening' en de term beleefdheid: 'het in acht nemen van de goede omgangsvormen' (Van Dale, 2004) confronteert ons met een normatief karakter van het begrip 'respect'. De vraag is wie bepaalt wat goede omgangsvormen zijn. In de praktijk wordt het vaak bepaald door de dominante groep in een maatschappij. Goede omgangsvormen worden op deze manier een machtsmiddel om maatschappelijk onderscheid te maken tussen respectabelen en minder respectabele mensen.

Ook de definitie van respect 'ontzien': 'zo voorzichtig mogelijk behandelen, iemand geen haar krenken' (Van Dale, 2004), wat in de praktijk zowel 'beleefdheid', 'afstand houden van' als 'onverschilligheid' kan betekenen, is niet wat wij voor ogen hebben als wij aan respect voor diversiteit denken.

In al deze definities, missen we het element 'betrokkenheid bij de ander' en in de betrokkenheid de erkenning van de ander. Erkenning die verder gaat dan het rationeel respecteren van de opvattingen en overtuigingen van je medemens. Het element 'betrokkenheid bij de ander' vinden we trouwens wel in de online versie van Van Dale's definitie van respecteren: 'iemand au sérieux nemen, iemand voor vol aanzien' (www.vandale.nl). Dit is ook voor ons de essentie van respect voor diversiteit: eerbied voor de ware natuur van ons mens zijn, ons divers-zijn en tegelijkertijd gelijkwaardig zijn in identiteiten, gewoonten, gedachten en gevoelens.

Respect en maatschappelijke ongelijkheid

Respect is een basisbehoefte die in de sociale context niet vanzelfsprekend wordt bevredigd en een houding die niet altijd zichtbaar wordt.

In de praktijk blijkt dat respect tonen aan een persoon op grond van een maatschappelijke erkende prestatie of op grond van een specifiek talent voor veel mensen geen grote opgave is. De waardigheid van een respectabele lijkt uit te stralen naar zijn gevolg. Voor Nelson Mandela, Rosa Parks, Mahatma Gandhi maar ook voor een geslaagde collega brengen veel mensen moeiteloos respect op maar velen kost het wel moeite om respectvol om te gaan met mensen die maatschappelijk weinig aanzien hebben of afhankelijk van anderen zijn. Mensen die werkloos zijn, mensen die in een asielpcedure zitten of mensen die om verschillende redenen in de marge van de welvaartsmaatschappij leven.

De socioloog Sennet (2003) beschrijft respect *'als de luxe van de heersende klasse'* en kritiseert deze klasse maatschappij: *'... de elite stelt zichzelf als norm. We leven in een meritocratie waarin aan prestaties wordt afgemeten of je onderdeel bent van de maatschappij. Je bent wat je bereikt. Alleen wie succes heeft, verdient respect'*. Deze houding is volgens hem niet alleen maatschappelijk verwerpelijk, maar ook maatschappelijk gevaarlijk. Mensen, organisaties en culturen zijn ondanks de vergaande individualisering in toenemende mate wederzijds afhankelijk van elkaar. Sennet illustreert deze wederzijdse afhankelijkheid door een parallel te trekken met een orkest, waarin verschillende musici ieder hun aandeel leveren én elkaar ruimte geven om ieder *'hun eigen geluid'* te laten horen, opdat er samen een symfonie wordt neergezet. Sennet ervaart dat zo'n respectvolle omgang met elkaar zelden wordt gerealiseerd. Als mensen niet aan *'de dominante norm'* voldoen, worden ze vaak *'buiten het orkest gezet'*. Sennet concludeert dat negatieve beeldvorming over de sociale ongelijkheid in de maatschappij een respectvol samenleven ondermijnt. Wij onderschrijven deze stelling. Ondermijnend voor het respectvol samenleven in Nederland vinden we ook dat vaak gesuggereerd wordt dat alleen autochtone Nederlanders échte Nederlanders zijn, terwijl *'gevestigde Nederlanders met meer dan één cultuur'* als buitenstanders gezien en beschouwd worden (L. Kortram, 2004). En in dezelfde lijn situeren we de uitspraak van minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie R. Verdonk: *'op straat alleen Nederlands'*. Deze uitspraak versterkt de sociale ongelijkheid van groepen via het taalgebruik. . Deze uitspraak versterkt de sociale ongelijkheid van groepen via het taalgebruik. Zelfs de Friese taal en alle dialecten in Nederland worden met deze uitspraak tot tweederangs taal gedegradeerd.

Ook de solidariteit met minvermogenden neemt af, niet alleen met minvermogende allochtonen, maar eveneens met zieken en gehandicapten. Pool (1995) onderzocht de relatie tussen langdurige

zieken en hun hulpverleners en concludeert dat die relatie onder druk staat van de sociale ongelijkheid tussen de vaak afhankelijke patiënt en de 'machtige' hulpverlener.

'Maatschappelijk afhankelijkheid is niet wat we in eerste instantie dienen te bestrijden, passiviteit daar tegenover is wat de maatschappij zich niet kan permitteren', aldus Sennet. Hij vindt daarom dat er een actievere inzet moet komen van alle burgers om respect voor elkaar te ontwikkelen en te bewerkstelligen. Hoe kunnen we die inzet bij zowel kinderen als volwassenen bevorderen?

Respect voor diversiteit als educatief doel

Uit onderzoek (Raundalen, 1991; Sennet, 2003; Mac Naughton, 2000) blijkt dat het bevorderen van respect voor diversiteit betekent, allereerst het bevorderen van een onvoorwaardelijke basishouding van gelijkwaardigheid, en ten tweede het permanent blijven voeden van deze basishouding. Hoe dit te realiseren?

De Contacthypothese gaat ervan uit dat frequente contact van mensen met verschillende achtergronden ertoe leidt dat zij elkaar beter zullen begrijpen en minder vooroordelen tegenover elkaar zullen hebben. Uit de praktijk blijkt dat deze hypothese niet klopt: Contact op zichzelf vormt onvoldoende garantie om respectvolle relaties tussen mensen te doen ontstaan. (M. Vandenbroeck over Adorno's theorie, 2004).

5.3 Een basishouding van gelijkwaardigheid

Kenmerken van een basishouding van gelijkwaardigheid zijn:

- een open houding en nieuwsgierigheid naar de ander. Dit veronderstelt dat je de ander als mens benadert en dat je oog hebt voor zowel de kwaliteiten van de ander als de kwetsbaarheid. Dit sluit impliciet uit dat je de ander alleen als lid van één groep (welke dan ook) ziet;
- contact zoeken en houden;
- de ander voor vol aanzien en naar haar of zijn verhaal luisteren, de ander serieus nemen;
- betrokkenheid tonen, niet alleen om medeleven te benadrukken maar ook de wederzijdse afhankelijkheid.
- vertrouwen schenken en in de ander geloven;
- participatie ondersteunen.

Uit het onderzoek van Onliner & Onliner (geciteerd in Raundalen 1991) blijkt dat een basishouding van gelijkwaardigheid aanwezig was bij mensen die hun eigen leven riskeerden door joden in de tweede wereld oorlog te helpen. Van huis uit hadden ze 'een basisverantwoordelijkheidsgevoel voor anderen, alle anderen. Deze helpers groeiden op in een klimaat waar overeenkomsten en niet

verschillen tussen mensen benadrukt werden'. En deze mensen werden er van jongs af aan constant aan herinnerd. Hieruit blijkt dat de omgeving geen passieve toeschouwerrol speelt bij sociale ongelijkheid. Een actieve omgeving vervult een belangrijke voorbeeldfunctie. Door herhaaldelijk de boodschap door te geven dat iedere mens, ongeacht de groepen waartoe hij behoort, respect verdient, bevordert de omgeving respect. En dat is des te meer nodig omdat onze waarnemingen van de ander worden beïnvloed door onze gedachtewereld over de ander, extra 'gevoed' door de dominante discours en dominante rollen in de samenleving.

Het belang van vroeg beginnen met het stimuleren van een dergelijke basishouding van gelijkwaardigheid zien we ook bevestigd vanuit de Transactionele Analyse (TA). De TA is een persoonlijkheids- en communicatietheorie die de filosofie hanteert dat mensen (alle mensen) OK zijn. We weten dat jonge kinderen, op grond van ervaringen in de relatie met de omgeving, keuzes maken over hoe ze zichzelf en de anderen waarnemen. Op vroege leeftijd worden existentiële keuzes gemaakt die hardnekkig blijven bestaan in de loop der jaren. Keuzes als 'ik ben OK of niet OK' en 'de ander is OK of niet OK'. Wat gebeurt er met een kind dat voelt dat hij/zij als 'vreemd' of 'minder dan anderen' gezien wordt? Dat hij/zij regelmatig genegeerd wordt? Wat gebeurt er als hij/zij leert dat hij/zij niet OK is, terwijl anderen wel als OK gezien worden? Het zal het zelfvertrouwen van het kind niet bevorderen en ook het vertrouwen in anderen beschadigen. In hoe nemen we de ander waarnemen kunnen vier mogelijkheden onderscheiden worden.

- 'De ander is als ik': we zien de ander – onafhankelijk van haar of zijn afkomst - als gelijkwaardig, als partner in een gesprek met dezelfde rechten en plichten. De ander wordt in zijn/haar totaliteit erkend in alle aspecten van zijn/haar identiteit .
- 'De ander is als 'niet ik': we zien de ander – afhankelijk van haar of zijn afkomst- als anders en vreemd..Stereotiep denken over de ander is het resultaat. Andere gewoonten worden als bijna 'onmenselijk' beschouwd. Dit beeld wordt extra versterkt als de ander uit een niet dominante cultuur afkomstig is. De algemene basishouding naar de ander toe getuigt van een vijandig en/of dominant wereldbeeld. Uit het onderzoek van Mac Naughton (2000) blijkt dat kinderen vanaf twee jaar al voldoende gedachten hebben gevormd over wie bij de dominante cultuur hoort en wie niet. En kiezen hun relaties op basis van de 'maatschappelijk aantrekkelijkheid' van deze culturen
- 'De ander is minder dan ik': we zien de ander – als deze niet uit de dominante cultuur afkomstig is - als zielig, als tweederangs burger en afhankelijk van ons weldadigheid. De ander wordt

- systematisch (bewust of onbewust) gekleineerd en betutteld. De basishouding getuigt van superioriteit, medelijden en tolerantie. Het verschil met de vorige basishouding is dat deze minder aan de oppervlakte ligt, en daardoor moeilijker te bestrijden is.
- 'De ander bestaat niet': we zien de ander - als deze niet uit de dominante cultuur afkomstig is - niet. De ander wordt systematisch ontkend in zijn bestaan, zijn /haar talenten worden geminimaliseerd. De ander wordt niet bevestigd in zijn/haar kracht. De basishouding getuigt van onverschilligheid. Het komt voor dat de kennis van de eigen ('vreemde') moedertaal ontkend wordt (zowel bij kinderen als bij volwassenen) en dat er geen rekening wordt gehouden met levenservaringen, studies en werk die elders zijn gerealiseerd.

Hoe te bevorderen?

Hoe kunnen we bevorderen dat we 'de ander' – onafhankelijk van haar of zijn afkomst - 'net als ik' (gelijkwaardig aan mij) zien en behandelen?

Dit kunnen we bevorderen door vanaf de prille kinderjaren, te werken aan een basishouding van gelijkwaardigheid, zonder daarmee de aandacht voor diversiteit uit het oog te verliezen. In de kinderopvang vragen beroepskrachten zich vaak af of je vroeg moet beginnen met aandacht besteden aan diversiteit. Of je daardoor niet te veel aandacht aan verschillen geeft, waardoor de overeenkomsten tussen kinderen onderling en ouders onderling op de achtergrond raken. Uit deze vraagstelling blijkt dat diversiteit wordt verward met verschillen, terwijl diversiteit voor verscheidenheid staat. Werken met diversiteit betekent aandacht besteden aan zowel overeenkomsten als verschillen. Deze twee moeten met elkaar in verhouding staan. Overeenkomsten zijn wat ons mensen met elkaar verbindt en die moeten we eerst aan de orde stellen. Maar het is ook van onschatbaar belang dat kinderen en ouders trots kunnen zijn op wat ze eigen en uniek maakt. Daarvoor is het nodig om de verscheidenheid aan verschillen te laten zien, ze te laten zijn en bespreekbaar te maken. Respect gedijt in een omgeving waar het bestaansrecht van ieder mens benadrukt wordt en waar iedereen geaccepteerd wordt zoals zij of hij is.

Respect organiseren

Door bewust te zijn van onze gedachten en gevoelens jegens anderen en een basishouding van gelijkwaardigheid te stimuleren, leggen we het fundament van respect voor diversiteit aan. Maar deze basishouding alleen is niet voldoende. Dit fundament heeft veel meer 'organisatie' nodig, willen we constructief bouwen aan gelijkwaardige

machtsverhoudingen in de maatschappij. Of in Sennet's woorden: 'respect moet je organiseren'.

In deze lijn werkt het Europese netwerk DECET (Diversity in Early Childhood and Training). Dit netwerk heeft zes doelstellingen geformuleerd om een onvoorwaardelijke basishouding, en een kritische actieve houding in het werken met respect voor diversiteit te stimuleren. DECET wil werken aan kinderopvang en voorzieningen waarin iedereen:

- het gevoel heeft dat zij/hij er bij hoort .
- ervaart dat ieder aspect van haar/zijn identiteit erkend en gewaardeerd wordt,
- van elkaar kan leren.
- kan participeren als actieve burger,
- bewust omgaat met vooroordelen om deze actief te bestrijden,
- samenwerkt om institutionele uitsluiting te bestrijden.

Naast deze doelstellingen, zijn er drie aspecten die bij de 'organisatie' van respect, speciaal aandacht nodig hebben:

- transparantie in de communicatie,
- erkenning van andermans autonomie
- het stimuleren van betrokkenheid en sociale cohesie.

Beeldvorming in de communicatie

'Ik vind het zo vervelend voor Leyla. De meeste peuters hebben lekkere spelkleding aan, maar zij komt altijd in haar netste jurkjes. Ik wilde dat haar moeder eens rekening zou houden met Leyla in plaats van met zichzelf';

'Die moeder wil zich niet aanpassen. Ze blijft altijd Turks praten tegen haar dochter, hoe vaak ik ook zeg dat ze Nederlands moet praten'.

Dit zijn voorbeelden van uitspraken van leidsters uit de praktijk van de kinderopvang (A. van Keulen, 2000). Uitspraken waarbij beroepskrachten (bewust of onbewust) ouders niet als deskundige volwassene erkennen. De boodschap die hier naar de ouder toe wordt overgedragen is niet altijd in openlijke termen geformuleerd. Maar de onderliggende boodschap is: 'je weet niet wat goed is voor je kind' en 'ik weet het'. De beroepskracht stelt zich hier op als 'ouder' van de moeder. Als degene die in het bezit is van 'de goede normen'. Door het miskennen dat ouders volwassen zijn, een eigen gedachtewereld ontwikkeld hebben en een eigen opvoedingstijl hebben, dwingt de leidster ouders in de rol van 'degene die het niet weet' of 'nog moet

leren hoe het in het leven gaat'. Dit mechanisme staat een gelijkwaardige relatie in de weg .

Het ontwikkelen van een professionele houding vereist ook dat zowel beroepskrachten als organisaties hun eigen rol ondervragen en hun beeldvorming en communicatie naar ouders (kinderen en collega's) onder de loep nemen. Bijvoorbeeld, relevant kan zijn de vraag: hoe denken we over familiesamenstellingen die niet in het dominante cultuur patroon passen? Het werk van Mac Naughton (2005) stimuleert het systematisch ondervragen van de eigen kennis en handelwijze. Leidraad in haar werk is de vraag: 'wie of welke groep haalt meer voordeel van mijn kennis en handelwijze? Als voorproef van haar uitdagende werkwijze volgen een aantal van haar stellingen, die kritische reflectiestimuleren.

- 'Voor een gezonde ontwikkeling, heeft een kind twee ouders nodig;
- Om normaal te zijn, heeft een kind een vader en een moeder nodig;
- Om effectief te leren, heeft een kind 'een normale' ouder nodig;
- Om succesvol te zijn, moet een kind 'Westerse' normen kennen'.

Werken met deze soort stellingen betekent je gedachtewereld ten aanzien van respect voor diversiteit op de proef stellen maar ook bewust worden van mogelijke uitsluitingsmechanismen.

5.4 Autonomie

De hang naar autonomie, naar onafhankelijkheid in het denken, naar vrijheid van meningsuiting en zelfstandigheid in ons handelen, staat hoog in de lijst van waarden en normen in onze individualistische maatschappij. In deze paragraaf willen we de term autonomie in een iets ander licht plaatsen. Autonomie als aspect dat kan bijdragen aan het bevorderen van gelijkwaardig en respectvolle relaties.

Sennet (2003) omschrijft autonomie als: 'het recht van de ander om eigen keuzes te maken'. Bijvoorbeeld erkennen dat ouders eigen keuzes maken in hoe ze zelf hun kinderen willen opvoeden. Dat kan natuurlijk verschillen en zelfs botsen met de opvatting van een beroepskracht of een onderwijsorganisatie. Het confronteert beroepskrachten en organisaties met hun eigen waarden, opvoedingswijze en pedagogische doelen. Het is dan goed om met die ander in dialoog te gaan en te proberen te begrijpen wat de ander beoogt. De vraag is niet daarbij 'wie moet zich aanpassen?' – hoewel deze vraag in de praktijk heel vaak gesteld wordt – de vraag is wat kun je van elkaar leren en uiteindelijk is het is van belang dat beroepskrachten de autonomie van ouders in eigen denken en handelen erkennen. Andermans autonomie erkennen draagt volgens

Sennet ook bij *'aan het herwinnen van zelfrespect en geloof in eigen kracht'*.

In de wereld van zieken en gehandicapten, constateert Pool (1995) dat autonomie als norm het de laatste vijftientig jaar heeft gewonnen van weldoen. Pool acht een respectvolle bejegening van de afhankelijke medemens en een (machtige) hulpverlening die de autonomie van de patiënt respecteert nastrevenswaardig, omdat 'zelfstandigheid als resultaat van respect voor het individu en zijn identiteit enerzijds en als uiting van de wil om zich als persoonlijkheid te onderscheiden anderzijds emancipatoir kan werken'.

Betrokkenheid en sociale cohesie

'In het huidige Nederland leven vele mensen als vreemden naast elkaar', aldus (Job Cohen, burgemeester Amsterdam (2002)). Als oorzaken benoemt hij niet alleen de immigratie, maar ook de toenemende individualisering. Ook Sennet' betoogt dat 'het in een sociaal isolement moeilijk is te leren met respect om te gaan'. Hoe kan respect bloeien in 'een samenleving van vreemden'?

Sennet stelt dat sociale klassen en rassen daartoe gemixt moeten worden, opdat mensen leren in het dagelijkse leven met elkaar te onderhandelen. En daarnaast moet de samenleving nieuwe vormen van binding creëren die de cohesie in de maatschappij bevorderen. Als belangrijke elementen voor het ontstaan van banden, beschouwt hij: routine, voorspelbaarheid, continuïteit, sociale verhoudingen gebaseerd op onderlinge afhankelijkheden, tijd om jezelf te ontwikkelen, het vermogen tot bloeien en groeien bij anderen te bevorderen en tijd voor een gemeenschap om onderlinge solidariteit te ontwikkelen.

Een voorbeeld vormen de projecten van MUTANT: 'Ouders en Diversiteit' en 'Families in Beeld', die de betrokkenheid tussen ouders en beroepskrachten in de kinderopvang bevorderen. De resultaten van deze projecten zijn veel belovend. Een van de participerende organisaties in het project rapporteerde onlangs: 'het effect van dit project is dat ouders veel meer onderling zijn gaan uitwisselen en dat ze meer contact hebben met elkaar'.

Werken met respect voor diversiteit, een noodzaak voor wie?

Soms worden we verrast door uitlatingen als deze: 'We doen al zoveel, moeten we ook aandacht aan diversiteit besteden?' Alsof diversiteit een onderwerp is dat slechts bij bepaalde groepen hoort, of dat je er ook voor kan kiezen om er niet mee te werken.

Respect voor diversiteit ontwikkelen, stimuleren en blijven 'voeden' zien we niet als een keuze maar vooral als een noodzaak. Een noodzak niet alleen voor mensen die zichtbaar anders zijn maar voor iedereen. Het vitaliseert een samenleving. Geen kennis van de ander, geen contact met de ander, vervreemdt mensen van elkaar. Beperkt ons in de mogelijkheden om de samenleving beter te begrijpen, en in het zoeken naar creatieve oplossingen voor de complexe maatschappij waar we in leven.

Respect voor diversiteit, zoals we in de kinderopvang beogen, gaat uit van openheid, nieuwsgierigheid en acceptatie van de (culturele) identiteit, de taal en de waarden van alle kinderen, ouders en beroepskrachten. Onze openheid, nieuwsgierigheid, acceptatie van de ander en de ander in ons zelf, zullen voortdurend in ons dagelijkse werkpraktijk op de proef gesteld worden. Het verkennen van persoonlijke en culturele grenzen hoort bij een professionele houding en bij professionele organisaties. Dit aan te gaan is een belangrijke voorwaarde om respect voor diversiteit te laten bloeien. Voor deze uitdaging staat de kinderopvang in Nederland en overal ter wereld.

Literatuur

Cohen, J. (2002). *'Vreemden'*. Cleveringa rede. Leiden, 26 november 2002.

Keulen, A. van (2000). *Ik ben ik en jij bent jij. Methodiek en praktijkboek voor de kinderopvang over opvoeden zonder vooroordelen*. Utrecht: Uitgeverij NIZW.

Keulen, A. van (Red.) (2004). *Jonge kinderen discrimineren niet?! Omgaan met diversiteit in kindercentra en op school*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Kortram, L. (2004). *Multiculturele competent samen (-) leven*. Inaugurale rede uitgesproken in Hogeschool De Horst. Driebergen, 19 november 2004.

Mac Naughton, G. (2005). *Doing Foucault in Early Childhood Studies. Applying poststructural ideas*. Routledge Taylor & Francis Group.

Mac Naughton, G. (2004). *Hoe kunnen we leren van jonge kinderen over sociale diversiteit? Uitdagingen voor onze pedagogische aanpak*. In: A. van Keulen (Red.), *Jonge kinderen discrimineren niet?! 68-78* Amsterdam: Uitgeverij SWP

Pool, A. (1995) *Autonomie, afhankelijkheid en langdurige zorgverlening*, Utrecht: Lemma.

Raundalen, M. (2004). Empathie en etniciteit. In: A. van Keulen (Red.), *Jonge kinderen discrimineren niet?! 52-59*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Sennet, R. (2003). *Respect in een tijd van sociale ongelijkheid*. Amsterdam: Byblos

Stewart, I. & Joines, V. (2004). *Transactionele Analyse. Het handboek voor persoonlijk en professionele gebruik*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
Van Dale woordenboek (2004, XIII editie)

Vandenbroeck, M. (2004). Het ontstaan van vooroordelen. Vooroordelen veroordelen. In: A. van Keulen (Red.), *Jonge kinderen discrimineren niet?! 60-67*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.